

Ocene in prikazi / Book reviews

Boštjan Odar: *Potočka zijavka*. Pokrajinski muzej Celje, Celje 2015. ISBN 978-961-6411-28-8. 162 strani.

Obravnavana knjiga je že tretja monografija, ki se v celoti posveča Potočki zijalki, prvemu odkritemu slovenskemu paleolitskemu najdišču, kjer so bili z izkopavanjem Srečka Brodarja v letih 1928–1935 položeni temelji slovenske paleolitske arheologije. Prva monografija z naslovom *Potočka zijalka, visokoalpska postaja aurignacijskih lovcev* (Dela 1. in 4. razreda SAZU 24, Ljubljana 1983) je prišla izpod peresa Srečka in Mitje Brodarja in je z dolgim zamikom prinesla objavo Brodarjevih izkopavanj. Druga monografija je nastala kot rezultat paleontoloških raziskav Inštituta za paleontologijo dunajske univerze (Institut für Paläontologie, Universität Wien) in Oddelka za geologijo (Naravoslovnotehniške fakultete Univerze v Ljubljani) v Potočki zijalki v letih 1997–2000 (Pacher et al., *Potočka zijalka. Paleontological and Archaeological results of the Campaigns 1997-2000*. Mitteilungen der Kommission für Quartärforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 13, Wien 2004).

Pri novi knjigi nam pozornost vzbudi že naslovnica, kjer je v nasprotju z uveljavljenim imenom jame *Potočka zijalka* zapisana oblika *Potočka zijavka*. Uporabo novega starega zapisa avtor ob prispevku slavista Petra Weissa utemeljuje v prvem poglavju knjige. Ker, kot je razvidno iz zapisanega, ustaljena oblika Potočka zijalka niti ni v nasprotju s slovenskim pravopisom, se nam takšno enostransko spreminjanje splošno sprejetega imena najdišča, brez širšega konsenza zainteresirane stroke, zdi nedopustno. Tehnično gledano, smo tako iz enega dobili dve najdišči, dodatno zmedo pa lahko povzročita uporaba enkrat ene, drugič druge oblike zapisa, kot je to primer na starejši spominski plošči in na novi informativni tabli, ki sta postavljeni pred vhodom v Potočko zijalko. Veliko prizadevanje avtorja za uveljavitev oblike *zijavka* je razvidno v nadaljnjem branju, saj v knjigi v zvezi s Potočko ni niti enkrat uporabljena beseda jama, ampak izključno zijavka kot lokalni izraz zanj.

Knjiga je napisana poljudno in je namenjena širšemu krogu bralcev. Vsebuje pregled vseh terenskih raziskav v Potočki zijalki, opise plasti, slike dokumentiranih profilov in tlorise plasti z vrisano lego kulturnih najdb. V klasični maniri poljudnih knjig s paleolitsko tematiko ne manjka niti poglavje o fosilnem človeku, kjer se podučimo o zgodovini raziskovanja izumrlih človeških vrst. Knjigo naredi privlačno bogato slikovno gradivo, kjer gre posebej omeniti objavo Grossove dokumentacije in črno-bele fotografije Brodarjevih izkopavanj, objavljenih v velikem formatu. Slednje obsegajo dovršen del knjige in imajo poleg umetniške veliko dokumentarno vrednost. Fotografije Valentina Stanteta in Srečka Brodarja, ki prikazujejo delavce, domačine, obiskovalce in krajino, so dragocen dokument o tedanjem času. Avtor se je potrudil in v arhivih večinoma izbral fotografije, ki še niso bile objavljene v drugih publikacijah.

Odarjevo delo nam izčrpno predstavi raziskovalni življenjski zgodbi dveh izkopavalcev Potočke zijalke, Carla Josefa Grossa in Srečka Brodarja. Gross, sin lastnika

zdravilišča v Beli pri Železni Kapli, je bil po materi slovenskega rodu. Potočko je raziskoval od leta 1926 do 1928, ko mu je nadaljnje kopanje preprečila intervencija Srečka Brodarja. V jami je kopal z dovoljenjem lastnika zemljišča Alojza Vršnika, po domače Rogarja, in mu za to plačal odškodnino. Vendar je bilo njegovo početje kljub temu nezakonito, česar se je dobro zavedal tudi sam. V jamo je hodil ponoči in najdbe na skrivaj odnašal v Avstrijo. Pri delu mu je pomagal hišni hlapec Peter Virnik. To obdobje Grossovih raziskav, ki ga je kasneje povsem zasenčilo Brodarjevo izkopavanje, nam je v slovenskem jeziku prvič izčrpno predstavljeno skupaj s številnimi načrti, slikami in zapiski iz njegove dokumentacije, shranjene v Koroškem deželnem muzeju v Celovcu. Tako izvemo, da se je Gross, ki je študiral medicino in so ga zanimale predvsem fosilne kosti jamskega medveda (doma je iz njih nameraval sestaviti celotni skelet), svojega početja loteval skrbno in premišljeno. Narisal je tloris jame in vanj vrisal mesta svojih izkopavanj. Glavni in največji izkop v zaključnem delu jame, kjer je kopal do globine 3,5 m, je razdelil na mrežo kvadratov. Dokumentiral je profile in njihovo lego označil v tlorisih. Najdbe, kosti in lobanje jamskih medvedov, kurišče in prvo odkrito koščeno konico je dokumentiral v tlorisu in profilu. Prikazana dokumentacija je skupaj s slikami najdb izdelana v akvarelni tehniki. Jasno je, da gre za naknadni, olepšani preris originalnih terenskih opažanj, ki jih je Gross vključil v svoje nikoli objavljeno poročilo, napisano po koncu izkopavanj. Čeprav očem všečna, je natančnost Grossove dokumentacije vprašljiva, kar je npr. razvidno iz tlorisa jame. Jama je v tlorisu narisan kot povsem ravno, dejansko pa jama takoj za vhodom zavije proti severozahodu. Napačna je tudi umestitev skalne sklade na sredino jame, v resnici leži tik ob vzhodni steni. Kljub vsemu presenečajo za tisti čas napredni Grossov pristop k izkopavanju, njegova opažanja in odkritja. Krhke kosti je pred dvigom utrdil ali jih dvignil z mavčnim oklepom. Opazil je razliko v velikosti fosilnih ostankov jamskih medvedov iz starejših in najmlajših plasti. V slednjih so ležale večje kosti, ki jih je 70 let za njim paleontolog Gernot Rabeder pripisal novi vrsti jamskega medveda, poimenovani *Ursus ingressus*. Izvajal je meritve temperature pred jamo in v njej, kar je za njim počel tudi Brodar. Glede na prikazano dokumentacijo je razvidno, da je našel ognjišče in tudi prvo koščeno konico. In to ravno 1. avgusta 1928, ko si je Potočko zijalko prvič ogledal Srečko Brodar.

Predstavitvi Grossovih izkopavanj sledi predstavitev izkopavanj Srečka Brodarja v letih 1928–1935, ki jih je spodbudilo prav nelegalno Grossovo početje. Beremo o polemiki med Grossom in Brodarjem, ki je prvemu očital ropanje, medtem ko je Gross Brodarju očital prehitro kopanje in nestrokovnost. Na podlagi predstavitve Brodarjevih zapiskov iz terenskega dnevnika, kjer manjkajo skice profilov in tlorisov z najdbami, dobimo vtis, da je Gross svoje izkopavanje veliko bolje dokumentiral. Vendar, kot tudi ugotavlja avtor sam, je moral obstajati še dovršen del Brodarjeve terenske dokumentacije z risbami in opisi profilov, ki je danes izgubljena.

Pri branju dobimo vtis, da je avtor želel rehabilitirati Grossa, ga predstaviti kot boljšega izkopavalca in ga postaviti za odkritelja prvega slovenskega paleolitskega najdišča. Takšen vtis dodatno podkrepi pisanje o Srečku Brodarju, kjer je do njega čutili precej negativen ton. Kljub izčrpni Grossovi predstavitvi pa nič ne izvemo o njegovem nadaljnjem življenju, ki ga je zaznamoval prostovoljni vstop v enote SS, kar je lahko bil razlog, da so po koncu 2. svetovne vojne Angleži zaplenili njegovo paleontološko zbirko. Prav zaradi svoje medvojne vloge, ki jo je po vojni nekaj časa uspešno prikrival in zaradi katere je zapadel v nemilost tudi pri svojih krajanah, ni mogel nikoli več odpreti zdravilišča v Beli. Leta 1947 je bil za kratek čas zaprt, a sodne obravnave ni nikoli bilo. Nedvomno je bil Gross tragična osebnost, žrtev svojih napačnih dejanj in odločitev, ki bi si morda na kakšnem drugem mestu zaslužila celovito in nepristransko obravnavo.

Glede na takratni čas in okoliščine vsekakor ni na mestu, da bi Brodarju očitali nestrokovnost. Tako Gross kot Brodar sta bila samouka (slednji vsaj na začetku), ki sta pri raziskovanju Potočke zijalke sledila vsak svojim ciljem. Če je bil Brodar ob začetku izkopavanja še povsem brez potrebnih terenskih izkušenj, je jeseni leta 1928 ob obisku Josefa Bayerja, enega izmed vodilnih paleolitskih raziskovalcev tistega časa, dobil vsa potrebna navodila o tem, kako naj se loti kopanja. Kopanje z odstranjevanjem blokov sedimentov (t. i. terasasti način odkopa), ki so ga začeli na poševnem pobočju ob jamskem vhodu in katerega rezultat je stopničasti profil, mu je predlagal prav Bayer. Takšen način kopanja se je takrat in tudi še mnogo kasneje praktical tudi pri drugih jamskih paleolitskih izkopavanjih.

Glede primata nad odkritjem prvih kulturnih ostankov v Potočki pa ostaja dejstvo, da je Srečko Brodar skupaj z Josefom Bayerjem prvi objavil paleolitske artefakte iz Potočke zijalke in jih tudi pravilno ovrednotil. Z njuno objavo leta 1928 je širša javnost prvič izvedela za paleolitsko najdišče Potočko zijalko, zato Brodarja povsem upravičeno štejemo za odkritelja. Gross je najdbe, ki jih je pripisal človeku, prvič objavil leto kasneje. Gre za zglajene kosti, ki so jih takrat razlagali kot protolitsko kostno industrijo, kasneje pa so jim pripisali naravni izvor. Zakaj ni takrat med detajlnim opisom protolitske kostne industrije objavil in pravilno ovrednotil svoje koščene konice (saj je zagotovo poznal Brodarjevo in Bayerjevo objavo), ni jasno. To konico je šele leta 1994 opisal in v Arheološkem vestniku objavil Mitja Brodar.

Pregled raziskovanj Potočke zijalke se zaključuje s kratkim povzetkom zadnjih izkopavanj, ki sta jih izvedla Inštitut za paleontologijo dunajske univerze in Oddelek za geologijo Naravoslovnotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, ter z delnim pregledom že izkopanih sedimentov, ki ga je izvedel Boštjan Odar leta 2004 in 2012.

V zaključnem delu knjige Odar spregovori o kulturnih ostalinah Potočke zijalke in predstavi rezultate svojih raziskav. Prikazani so tlorisi kulturnih plasti ob jamskem vhodu (plasti 3, 5, 7 in 8) in v zaključku jame (plasti 4 in 5) z vrisanimi koščenicami, kamnitimi orodji, kurišči in drugimi najdbami. V Potočki zijalki je bilo odkritih 129 konic iz snovi organskega izvora (kosti in rogovja), večina jih je bila najdena v zaključku jame ob severovzhodni jamski steni. Slaba tretjina jih izvira iz

vhodnega dela. Najnovejše radiometrične raziskave kažejo, da so konice stare približno 35.000 do 36.000 let in tako sodijo v zgodnji aurignacien.

Prikazana je tudi nasaditev konic s pomočjo cevastega vmesnika na leseno toporišče. Vmesnik, ki bi bil lahko izdelan iz votle bezgove veje, naj bi deloval kot šibki člen med konico in lesenim toporiščem. Ob preveliki obremenitvi bi se zlomil in tako preprečil, da bi se zlomila dragocena konica. Najmanjša konica, dolga 4 cm in široka 1 cm, po avtorju monografije dokazuje uporabo loka že v aurignacien. Najdaljša konica je dolga 19 cm in je na bazi preluknjana. Avtor prikaže možno uporabo te konice kot bodalo.

Po njegovi razlagi so konice izrezovali iz dolgih cevastih kosti. Ker v jami ni bilo najdenih nikakršnih značilnih odpadkov, ki nastanejo pri takem načinu izdelave, sklepa, da niso bile izdelane v jami, ampak so jih prinesli od drugod. V zvezi s koščenicami kaže poudariti še drugi način izdelave, namreč cepljenje dolgih cevastih kosti s pomočjo predhodno izdelanih lukenj v kostno kompakto. Z udarcem po koščenicem prebijaču, vstavljenim v luknjo, ta na kostno lupino deluje kot klin in kost se podolžno razcepi v iveri, ki so kot polizdelki primerne za nadaljnjo obdelavo. Na fenomen lukenj v kosteh, ki jih težko pripišemo zverskemu izvoru, je v Potočki zijalki opozoril že Mitja Brodar. Enak pojav najdemo v Mokriški jami in v Divjih babah I, kjer so bile prav tako odkrite koščene konice. Da so paleolitski lovci izkoriščali kostne ostanke v medvedjih brlogih kot vir hranljivih snovi in surovin, je bilo analitsko potrjeno na primeru Divjih bab I, in ni razloga, da ne bi enako veljalo tudi za Potočko zijalko.

Odarjevo spiranje in pregledovanje deponije sedimentov Brodarjevega izkopa v zaključku jame je privedlo do odkritja kamnitih orodij tudi iz tega dela jame. Do tedaj so bila kamnita orodja odkrita le pri vhodu. Pomembna je ugotovitev, da se drobna klinica, najdena v zaključku jame, prilega jedru, pobranemu v vhodnem delu, kar kaže, da so ljudje sočasno uporabljali oba dela jame. Na koncu avtor ugotavlja, zakaj so ljudje zahajali v jamo in v njej pustili tako neobičajno veliko količino koščenic. Nagiba se k oceni, da je glavno obdobje obiskov, zabeleženo v plasti 7 spredaj in v plasti 4 in 5 zadaj, trajalo največ do 10 let. To oceno podaja na podlagi debeline kulturnega nivoja s koščenicami v notranjosti jame, ki znaša 50 cm, in na podlagi števila najdenih odtitkov. Po njegovem mnenju bi, če bi kulturni nivo nastajal dalj časa, moralo biti odtitkov precej več.

Posebno poglavje je posvečeno odnosu med človekom in medvedom pri prvobitnih ljudstvih okoli severnega tečajnika. To poglavje služi kot podlaga novi interpretaciji najdišča, podani v zadnjem poglavju. Avtor podvomi o Brodarjevi razlagi, da so ljudje v jamo zahajali zaradi lova na jamskega medveda. V območju kurišč namreč ni bilo najdenih kuhinjskih ostankov, ožganih kosti ali kosti z vrezi. Prav tako dvomi o razlagi, da so bile konice v jami shranjene "na zalogo" za bodoče lovske potrebe. Predstavi svojo razlago, ki v središče kozmološkega sveta ledenodobnih obiskovalcev Potočke zijalke postavlja jamskega medveda kot osrednje mitološko bitje. Ledenodobni lovci so v jami izvajali obrede, ki so se nanašali na čaščenje plodnosti in jamskega medveda. Del teh obredov je bilo ritualno odlaganje koščenic na koncu jame.

Ob vzhodni jamski steni leži umetno izdolbena skalna skleda z vodo, ki sta jo vsak v svojem tlorisu jame vrisala že Gross in Brodar. Avtor nas seznanja s podobnim primerom skalne sklede s kapnico iz jame Triglavca pri Divači, kjer so še v prvi polovici 19. stoletja opravljali staroverske obrede plodnosti, povezane z rodovitnostjo zemlje. Na podlagi te primerjave meni, da so takšni obredi v zgodovinskem času potekali tudi v Potočki zijalki. K takšnemu prepričanju ga dodatno napeljuje spoznanje, da kamnita skleda leži na posebni lokaciji v jami. Ugotovil je namreč, da sonce v času zimskega sončnega obrata, ko je nad vrhom Brane, za kratek čas osvetli kamnito skledo. S prevlado krščanske vere naj bi jama postala posebnega pomena za kristjane, kar se kaže v poimenovanju Marijino mleko za belo sigo, ki naj bi po ljudskem verovanju imela zdravilni učinek in so jo uporabljali v terapevtske namene tudi v Grossovem zdravilišču v Beli. Na podlagi naštetega avtor Potočko zijalko razume kot *genius loci*, kraj, ki je od ledene dobe pa vse do danes imel za tu živeče ljudi poseben, svet pomen.

Za avtorjevo trditev, da je bila Potočka zijalka res svetišče paleolitskih lovcev, kjer so med drugim darovali konice, Brodarjeva izkopavanja niso dala stvarnih dokazov. Zavedati se moramo, da so Odarjeve ugotovitve le sklepanja na podlagi bolj podprtih ugotovitev iz drugih najdišč, in jih ne moremo imeti za dejstva. Še vedno se gibljemo zgolj v krogu interpretacij. Zato kar nekaj vprašanj, povezanih s Potočko zijalko, ostaja odprtih.

Matija TURK

Gerda von Bülow (ur.), *Kontaktzone Balkan. Beiträge des internationalen Kolloquiums 'Die Donau-Balkan-Region als Kontaktzone zwischen Ost-West und Nord-Süd' vom 16.-18. Mai 2012 in Frankfurt a. M.* (Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 20). Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2015, ISBN 978-3-7749-3983-7. IX in 259 str., 169 slik in 4 tabele.

Območje Balkanskega polotoka, ki je bilo in še vedno je stična cona pri menjavi dobrin med državami vzhoda in zahoda, je bilo tema kolokvija, ki se je med 16. in 18. majem 2012 odvijal v Frankfurtu na Majni.

Prvi je poimenovanje Balkanski polotok oz. Balkan uporabil nemški geograf August Zeune leta 1808. Od tedaj pa vse do danes je raba termina prej politično determinirana kot geografsko. Geografsko se polotok pripisuje jugovzhodni Evropi in, kot piše Gerda von Bülow v uvodu zbornika, v celoti ali le deloma obsega današnje države Slovenijo, Hrvaško, Srbijo, Romunijo, Bolgarijo, Bosno in Hercegovino, Črno goro, Albanijo in Grčijo (spregledana je Makedonija!). Slovenija je tu vprašljiva. Avtorji so območje raziskav neenotno zamejili na severu z reko Donavo in pritokom Save, na vzhodu s Črnim morjem, na jugu s severnoegejsko obalo in na zahodu z Jadranskim morjem. Stiki med vzhodom in zahodom so v preteklosti potekali zlasti po reki Donavi oz. prazgodovinski jantarjevi poti, ki je povezovala Podonavje z Jadranom, ter na drugi strani prek Črnega morja, ki je prebivalcem Balkanskega polotoka ponujal povezavo in menjavo blaga z azijskim območjem.

Cilj omenjenega srečanja je bil predstaviti kulturne stike prebivalcev Balkanskega polotoka z njegovimi sosedi. Te menjave so vidne zlasti na podlagi arheoloških najdb ter infrastrukture posameznih najdišč. V zborniku je zbranih 17 člankov z bogatim slikovnim gradivom in tabelami. Z izjemo prvega in zadnjega članka, ki sta pregledna in povzemata raziskave "balkanske arheologije" (problematični izraz!) oz. zgodovino raziskav na najdišču Iatrus (Krivina), so članki v zborniku razporejeni kronološko; obsegajo čas od neolitika do 6. stoletja n. št. Jezik zbornika je bodisi angleščina bodisi nemščina. Kljub temu, da je nabor avtorjev velik in je zastopana večina držav Balkanskega polotoka, avtorjev iz Slovenije, Makedonije, Grčije in ne nazadnje drugih sosednjih držav, ki bi pripomogli k boljši sliki stikov med Balkanom in njegovimi sosednjimi območji, ni. Prostor današnje Slovenije sicer le deloma leži na Balkanskem polotoku in tudi ne sodi v Podonavje, vsekakor pa je igral pomembno vlogo v vseh zgodovinskih obdobjih: čezenj je vodila prazgodovinska jantarjeva pot, po kateri je potekalo trgovanje in menjavanje dobrin še v rimski čas, postal je odskočnica za rimsko osvajanje Podonavja, ne nazadnje je Slovenija bila prizorišče bojev in vdorov germanskih plemen, ki so poskušali doseči Italijo.

V uvodnem članku "Balkanarchäologie" – *Spiegel der Zeitgeschichte* Félix Teichner poda kulturnozgodovinsko sliko Balkanskega polotoka v interesu evropskih velesil 19. stoletja. Njegova geografska zamejitev Balkanskega polotoka je, v nasprotju z zamejitev Leszka Mrozewicza (glej v nadaljevanju), popolnoma zgrešena, saj Ljubljanske kotline nikakor ne moremo prištevati k Balkanu. Na podlagi izbora nekaterih pomembnih osebnosti, povezanih z balkanskim prostorom (Luigi Marsigli, Felix Philipp Kanitz, Arthur John Evans, Karl Dežman, Walter Schmid, Carl Patsch), so omenjena geografska, naravoslovna in arheološka dognanja od 17. pa vse do začetka 20. stoletja. Karl Dežman v članku zaseda mesto pionirja evropske podvodne arheologije, saj je ob pomoči potapljačev avstrijsko-madžarske vojaške marine iz Pulja pregledal korito Ljubljanice pri Dolgih njivah. Prav tako nezanevarljiv je Dežmanov prispevek k raziskovanju Ljubljanskega barja in odkritju barjanskih kolišč leta 1875, kar Teichner omeni zgolj mimogrede. S stališča rimske arheologije slovenskega prostora je prav tako pomembna vloga Walterja Šmida kot direktorja Narodnega muzeja (zapisan kot Walter Franz Schmid, tudi Šmid), ki je spodbujal izkopavanja antične Emone in Navporta. Obema je Teichner posvetil poglavje: *Dragotin Dežman / Karl Deschmann (1821–1889) und Franz Schmid (1875–1951)*.

Predmet prispevka *A new perspective on the Neolithic settlement and economic patterns in the Middle Morava Valley emerging from the renewed archaeological research* avtoric Olge Perić, Đurđe Obradović in Ivane Stojanović je pregled raziskav neolitskih naselbin in ekonomije v osrednji dolini reke Morave. Neolitske študije so se na Balkanu z novimi terenskimi pregledi, izkopavanji in geofizikalnimi raziskavami silno razmahnile. Z delnimi izkopavanji, gradivom ter botaničnimi in zoološkimi raziskavami je bilo kartiranih 84 najdišč, po najdbah so bila uvrščena v kulturi Starčevo in Vinča, hkrati so avtorice poskušale prikazati, ali je možno govoriti o koncentraciji poselitve na določenih odsekih doline Morave v posameznem obdobju.

V naslednjem članku so Hristo Popov, Krassimir Nikov in Albrecht Jockenhövel poskušali dokazati, da so zlato na pogorju Ada Tepe izkoriščali že v bronasti dobi (*Ada Tepe (Krumovgrad, Bulgarien) – ein neu entdecktes spätbronzezeitliches Goldbergwerk im balkanisch-ägäischen Kommunikationsnetz*). Izkopavanja na vrhu hriba in njegovih pobočjih so začeli že leta 2001, leta 2005 so z odkritjem rova potrdili pridobivanje kremenca in zlata v pozni bronasti dobi. Geofizikalne raziskave, lidarsko skeniranje ter tudi datacije C-14 in drobne najdbe so potrdili, da se je izkoriščanje zlata na pogorju Ada Tepe začelo v 16. oziroma 15. st. in doseglo vrhunec med letoma 1200 in 100 pr. n. št. Najdbe, ki bi govorile za kasnejše pridobivanje rudnin na tem hribu, torej v času Tračanov, Rimljanov, Bizantincev ali Osmanov, niso bile odkrite. Avtorji opozarjajo, da bodo odgovor na vprašanje, ali je šlo za kopanje zlata skozi vse leto ali samo sezonsko, pokazale nadaljnje raziskave. Prav tako puščajo odprto vprašanje o vzroku za opustitev rudnika.

Bogdan Athanassov in Raiko Krauß v članku *Der Ostbalkanraum zwischen mediterranen Hochkulturen und dem südöstlichen Europa in der Spätbronzezeit* poudarjata, da nekatere posamične najdbe kažejo menjavanje dobrin med vzhodnim Balkanom in Sredozemljem (meči, ingoti v obliki volovske kože – t.i. ingoti *oxhide*). Arheoloških najdb, ki bi kazale na intenzivno menjavo med jugom in severom, je malo. Zlasti so to predmeti, povezani z metalurgijo: orožje, ingoti, torevtski izdelki. Avtorja zaključujeta, da na Balkanu v pozni bronasti dobi ni mogoče zaznati intenzivne čezregionalne povezave.

Članku Iris von Bredow *Die Perser am Pangaiongebirge während der griechisch-persischen Kriege* sledi članek Gerde von Bülow *Kontakte im vorrömischen Thrakien*. Avtorica poudarja, da je bil vzhodni del Balkanskega polotoka (Bolgarija, Romunija) v 6./5. st. pod močnim perzijskim vplivom, na podlagi najdb pa so vidne tudi kulturne povezave med plemeni v predrimski Trakiji. Ugotavlja, da se je v tem času močno razvila torevtika; keltski torevti so impulze in sugestije prevzeli iz traške umetnosti. Morda so bili posredniki pri predaji idej in novosti v severnoilirskem prostoru naseljeno pleme keltskih Skordiskov.

V naslednjem članku Piotr Dyczek obravnava problematiko antičnega mesta *Risinium* (danes Risan, Črna gora) in leta 2010 odkritega novčnega depoja kralja Ballaiosia (*Rhizon in der Zeit des Königs Ballaios*). Ostaline antičnega mesta so pod današnjim mestom Risan postale znane z izkopavanji J. Evansa v sedemdesetih letih 19. stoletja. Prav tako se mesto omenja pri Apoloniju z Rodosa v delu *Argonautica*, pri Pseudo-Skylaxu, Polibiju in Pliniju Starejšem. Izkopavanja so potrdila obstoj starejšega kiklopskega obzidja iz 6./5. st. in mlajšega obzidja, ki je deloma potekalo vzdolž prvega. Zanimiv je predvsem leta 2010 odkrit novčni depo kralja Ballaiosia. Kralj ni omenjen v nobenem viru, novci z njegovo upodobitvijo pa so bili med drugim najdeni v velikih trgovskih centrih južne Italije in na otokih vzhodnega Egejskega morja, ne pa v ilirskem dalmatinskem prostoru.

Jana Škundrić v članku *The site of Gamzigrad-Felix Romuliana and its hinterland. The dynamics of natural and cultural landscape* povzema ugotovitve, ki so jih prinesla od leta 1953 trajajoča arheološka izkopavanja na območju antičnega mesta *Felix Romuliana* (Gamzigrad, Srbija) in njegovega zaledja. Najdbe iz zaledja mesta kažejo poselitev

od neolitika do zgodnjega srednjega veka. Raziskave so bile osredotočene na izkopavanje palače cesarja Galerija, ki je po vzoru Dioklecijanove palače iz Splita postala cesarjevo zatočišče v času njegovega življenja in ki je od leta 2007 vpisana na Unescov seznam kulturne dediščine. Da gre za cesarsko palačo, potrjujejo kipi iz porfirja, kvalitetno izdelani mozaiki in okrasje, svetišči ter monumentalno obzidje. Po najdbah, novcih in primerjavah s splitsko palačo je bil kompleks zgrajen konec 3. oziroma na začetku 4. st. Po Galerijevi smrti leta 311 je bilo območje poseljeno še v poznoantičnem in bizantinskem času. Znotraj kompleksa sta zrasli baziliki, datirani v 6. st., kasneje so se tukaj naselili tudi Slovani (od 2. polovice 10. do 11. st.).

Martin Lemcke v članku *Die Tücken des Terrains. Einige Aspekte der Militärgeschichte der Unteren Donau zwischen Limes und Neuzeit* poudarja, da Donava s številnimi vojaškimi postojankami ob njej ni bila mejna linija le v antiki, ampak je postala po zlomu rimske vojske tudi meja bizantinskega cesarstva. Donava je kasneje postala prizorišče številnih spopadov: bitka pri Nikopol(is)u leta 1396, boj za grško neodvisnost v letih 1828–29, bolgarski boj za neodvisnost leta 1877.

Christoph Rummel v članku *Lineare Verteidigung oder punktuelle Kontrolle – die Nordgrenze der Balkanhalbinsel im 1. und 2. Jahrhundert n. Chr.* piše, da je Donava pomenila severno mejo imperija od rimskega osvajanja do ustanovitve dačanskih provinc v današnji Romuniji pod Trajanom (106 n. št.). Za čas 1. st. je znanih več taborov iz Spodnje Panonije ter obeh Mezij: *Brigetio* (danes Komárom), *Aquincum* (Budimpešta), *Singidunum* (Beograd), *Viminacium* (Kostolac), *Oescus* (Gigen) in *Durostorum* (Silistra). Tacit omenja dve legiji, morda sta bili v Beogradu in Arčarju (*Ratiaria*). Konec 1. st. se je vojaška politika na tem območju korenito spremenila; julijsko-klavdijski točkovni sistem kontrole na pomembnih dostopih ali prometnih poteh je zamenjala veriga utrdb pod Flavijci. Vojaško navzočnost vzdolž Donave je po mnenju avtorja bolj kot s kontrolo treba povezati s trgovino in s premikanjem vojske.

Pod Flavijci (69–96) lahko opazimo močno urbaniziranje zlasti severnega dela Balkana, kot ugotavlja Leszek Mrozewicz v članku *Flavische Städtegründungen auf dem Balkan*. Severna meja Balkana v njegovi analizi bolj pravilno kot pri drugih sega do reke Kolpe. Na tem območju so Rimljani ustanavljali veteranske kolonije, kamor so naseljevali veterane s podeljevanjem zemlje po odsluženem vojaškem roku, hkrati so s tem zaščitili nekoliko nestabilna območja imperija. Tako so Flavijci na Balkanu ustanovili pet kolonij: Siscio (Sisak) ok. leta 71, pod Vespazijanom kolonijo *Flavia Felix Dardanorum Scupi* (Skopje), kolonijo *Flavia Pacis Deultensium* (Debel) in *Flaviopolis* ter pod Domicijanom *Sirmium* (Sremska Mitrovica). Datacija nastanka Sirmija utegne biti problematična, saj ni povsem jasno, kako se lahko kot ustanovitelj nekega mesta opredeli posamezen vladar v flavijski dinastiji, poleg tega je Mrozewicz spregledal pomemben in še vedno temeljni članek Jaroslava Šašla (*La fondazione delle città Flavie quale espressione di gratitudine politica*). V: *La città antica come fatto di cultura*, Atti del Convegno di Como e Bellagio 16/19 giugno 1979, Como 1983, pp. 79–91 (= *Opera selecta*, Ljubljana 1992, pp. 332–344), po katerem naj bi bil ustanovitelj flavijskih mest v Panoniji Vespazijan. Poleg omenjenih kolonij je pod

flavijsko dinastijo bilo ustanovljenih še deset municipijev: *Municipium Flavium Scardona* (Skradin), *Municipium Riditarum* (Danilo), *Municipium Flavium Fulfinum* (blizu vasi Omišalj na Krku), *Municipium Curictarum* (na otoku Krku), *Doclea* (Duklja pri Podgorici, Črna gora), *Bistue Vetus* oz. *Municipium Bistuensium* (Varvara pri Prozorju, BIH), *Bistue Nova* (Zenica na Bosni), *Arupium* (blizu mesta Otočac), poleg teh pa še dve mesti, katerih antičnih imen ne poznamo, ležali sta pod današnjima mestoma Rogatica in Skelani. Čeprav sta bila tudi *Andautonia* in *Neviodunum* ustanovljena pod Flavijci, ležita zunaj meje Balkana, ki jo avtor postavlja po rekah Donavi–Savi–Kolpi. Strateško je ustanavljanje kolonij bilo pomembno za zaščito in varovanje komunikacij med Italijo, Balkanom in Azijo, s podeljevanjem municipalnega statusa avtohtonim skupnostim pa so Flavijci poskušali doseči, da bi se lokalne plemenske elite začele vključevati v rimsko državo.

Antično ogledalo, ki je bilo leta 2000 zaplenjeno na bolgarsko-romunski meji, je predmet raziskave Svena Conrada in Dimitara Stančeva v članku z naslovom *Ein römischer Reliefspiegel im Historischen Museum Ruse*. Provenienca ogledala ni znana, domnevno je bilo najdeno pri plenjenju grobov v Romuniji. Avtorja sta analizirala pozlačeni reliefni okras na njegovi hrbtni strani in ugotovila, da se podobna izvedba reliefne upodobitve Parisove sodbe pojavlja tudi na drugih ogledalih, katerih izvor ni jasen. Datacija teh ogledal je sicer zaradi manjkajočih najdiščnih podatkov še vedno problematična. Prav tako je težko sklepati, kje so bila tovrstna ogledala izdelana, saj je večji del reliefnih ogledal bil izdelan v delavnicah v Mali Aziji, delavnica za ta tip ogledal pa na Balkanu še ni bila odkrita.

V naslednjem članku Holger Komnick poudarja, da je imel denar v severskem obdobju poleg plačilne vrednosti predvsem veliko vlogo pri oznanjanju političnih novic (*Medium Geld – Die Reichs- und Provinzialprägungen der severischen Zeit als Träger politischer Botschaften*). Novci z upodobitvijo Septimija Severa iz traških mest kažejo na vzpostavitev njegove moči in hkrati postopno predajo vladanja njegovima sinovoma Geti in Karakali.

V članku *Die Foederaten and der Donau nach dem Ende des Hunnenreiches – Spannungsbereich zwischen Byzanz und dem Westreich* avtor Andreas Schwarcz povzema, da je s smrtjo Teodozija I. leta 395 zgornje in srednje Podonavje sodilo k zahodnemu cesarstvu, spodnje Podonavje k vzhodnemu. Vojaške postojanke, ki so jih ustanovili

vzdolž donavskega limesa, so zahtevale večje število vojakov različnih narodnosti, ki so jih Rimljani rekrutirali kot federate. Različna plemena so naseljevali na mejna območja, v zameno so od njih zahtevali opravljanje vojaške službe.

Nova izkopavanja na grobišču Nagornoe v Ukrajini obravnavata avtorici Alexandra Gudkova in Ermute Schultze v članku *Das Gräberfeld der Sântana de Mureș-Černjachov-Kultur in Nagornoe und die historischen Ereignisse im Unteren Donaugebiet während des 4. Jahrhunderts n. Chr.* Ugotavljata, da je bilo spodnje Podonavje v pozni antiki meja med rimskim imperijem in barbarikom, hkrati pa tudi kontaktna cona pri menjavi dobrin med obema območjema (zlasti ko gre za namizno keramiko).

Obrambni sistem na polotoku Duvat, območju, ki je v antičnih virih poimenovano *extrema Scythiae Minoris* (provinca Dobrudja), je tema članka *The Aegyssus/ Ad Stoma-Roman frontier sector in Extrema Scythiae Minoris: Understanding a defensive system in a River Delta Environment* avtorja Mihaila Zahariadeja. Nepopolna izkopavanja na tem območju so pokazala, da so poznoantične in bizantinske stavbe grajene na antičnih, donavski limes med najdiščema *Ad Stoma* in *Aegyssus* pa je bil ustanovljen na strateški točki spodnjega Podonavja, na stičnem območju med Donavo in Črnim morjem.

Zbornik se zaključuje s preglednim člankom 50-letne zgodovine nemško-bolgarskih izkopavanj na rimskem kastelu Iatrus (Krivina) avtorja Klause Wachtla (*Aus der Geschichte der Grabung Iatrus-Krivina. Menschen und Ereignisse*). Rezultati izkopavanj so bili objavljeni v šestih monografijah (nazadnje leta 2007), odkritje stavb *praetorium* in *principia* pa govori v prid tezi o večji vojaški navzočnosti v kastelu Iatrus na koncu 4. in v 5. st., čeprav so najdbe datirane vse do 14. stoletja.

V zborniku so avtorji prikazali raznolikost in bogatost življenja na Balkanskem polotoku v različnih obdobjih. Da je imel Balkan pomembno vlogo pri trgovanju in menjavi predmetov med vzhodom in zahodom v različnih obdobjih, ni sporno, vsekakor pa bi bilo za natančnejšo obdelavo treba prikazati še druge aspekte, ki jasno kažejo na stike prebivalcev Balkana s sosedi. Sem bi med drugim sodile študije, povezane z antično religijo in (rimsko) onomastiko, in večji poudarek pridobivanju surovin, ekonomiji, trgovanju in podobno.

Anja RAGOLIČ